

УДК 343.211.3

В.В. НАЗАРОВ, канд. юрид. наук, доц., Київський міжнародний університет

ОСОБЛИВОСТІ МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Ключові слова: механізм забезпечення прав і свобод людини, охорона прав, захист прав, конституційні права громадян, поновлення порушених прав

Прагнення України до європейської спільноти зобов'язує не лише встановлення світових стандартів демократичного розвитку, проголошення прав і свобод людини, але й створення системи їх надійної реалізації, охорони та захисту. В цілому, за останні роки, зміни суспільної свідомості значно вплинули на вимоги громадян до діяльності держави й насамперед, згідно з Конституцією України, до утвердження і забезпечення їхніх прав і свобод (ч.2 ст.3). Люди пізнали правду про порушення закону і свавілля, що існували в радянському суспільстві, порушення задекларованих Конституцією України прав і свобод людини та громадянина під час кримінального провадження (права на повагу гідності; свободу та особисту недоторканність; недоторканність житла; таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; повагу особистого і сімейного життя). Сьогодні люди прагнуть до можливості користуватися своїми правами і свободами як у повсякденному житті, так і при залученні чи допуску у кримінальне провадження. Слід зазначити, що це природне прагнення людини – захистити свої права і законні інтереси, домогтися створення суспільства, заснованого на принципах справедливості і законності, прийнятті законів, які забезпечували б їхні бажання. Не є виключенням і наше суспільство, в якому приділяється велике значення юридичному механізму забезпечення конституційних прав громадян.

Основними науково-теоретичними джерелами роботи, крім законодавчої бази, є праці вчених, які активно розробляли і розробляють теорію прав людини та громадянина, механізм забезпечення прав і свобод людини, досліджують національні та міжнародні стандарти захисту прав людини. Зазначеним питанням приділяли увагу В.Т. Маляренко, О.М. Бандурка, О.Н. Ярмиш, Т.В. Варфоломєєва, В.М. Тертишник, О.Д. Святоцький, В.С. Кульчицький, М.М. Михеєнко, Я.О. Мотовиловкер, О.А. Мартиненко, П.М. Рабинович, М.І. Хавронюк, М.В. Джига, О.Р. Михайленко, С.В. Слинько та інші. Проте окремого, повного, комплексного дослідження проблематики механізму захисту прав особи у кримінальному провадженні ще не робилося. Хоча нагальна потреба в цьому вже виникла у світлі діяльності правоохоронних органів.

Тому метою статті є дослідження сутності механізму захисту прав людини як підсистеми механізму забезпечення прав і свобод. Для реалізації сформульованої мети перед автором постали завдання щодо аналізу чинного законодавства та наукової літератури з метою виведення поняття та складових механізму захисту прав людини; в осмисленні удосконалення зазначеного механізму, щоб його функціонування було реальним та ефективним засобом побудови демократичної, соціальної та правової держави. Новизна роботи полягає в дослідженні структури механізму захисту, його призначенні, визначенні дієвих механізмів захисту, суб'єктів і об'єктів юридичного захисту.

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає механізм як внутрішню будову, систему чого-небудь, сукупність станів і процесів, з яких складається певне явище [1, с.523]. Л.Б. Тиунова зазначає, що кожний механізм – це високоорганізована система, а будь-яка система має свою структуру [2, с.12-13]. В інтерпретації Я.О. Мотовиловкера поняття «механізм» розкривається як система правових засобів, мета яких – захист прав людини. На його думку, потреба в

такому захисті виникає при здійсненні певного правопорушення або об'єктивно-протиправного діяння. Подібні юридичні факти спричиняють виникнення правоохоронного суб'єктивного права, іменованого в юридичній науці домаганням і такого, що може бути реалізоване у рамках правоохоронних відносин, які виникають або можуть виникнути з передбачених законом конфліктних ситуацій, що перешкоджають здійсненню регулятивних правовідносин [3, с.54].

На підставі вищезазначеного О.Ф. Скакун визначає механізм забезпечення прав і свобод людини як систему засобів і чинників, що забезпечують необхідні умови поваги до всіх основних прав і свобод людини, які є похідними від її гідності. При цьому завданнями механізму забезпечення прав людини є охорона, захист, відновлення порушених прав, а також формування загальної і правової культури населення. Основними ж підсистемами механізму забезпечення прав і свобод людини є механізми: реалізації, охорони, захисту.

Механізм реалізації прав людини включає заходи, спроможні створити умови для реалізації прав і свобод людини. Механізм охорони прав людини включає заходи з профілактики правопорушень для утвердження правомірної поведінки особи. Механізм захисту прав людини включає заходи, що призводять до відновлення порушених прав неправомірними діями і відповідальності особи, яка вчинила ці правопорушення [4, с.190].

Ю.О. Гурджі підкреслює, що актуалізація цього механізму зумовлена винятково ситуаціями перешкоджання реалізації прав або їхнім порушенням, а також погрозою порушення; сам захист може здійснюватися за допомогою втручання органів держави у процес реалізації прав і свобод (як охоронна реакція на наявний факт відхилення від правопорядку), виражатися в застосуванні відповідальності [5, с.441-442].

Чинна правова база України вказує на державний характер механізму забезпечення

прав людини. Відповідно до ст.2 КПК України, одним із основних завдань кримінального судочинства є охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть у ньому участь. Статтею 3 Конституції України встановлено, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Статті 32, 55 Конституції містять формулювання: «гарантії судового захисту», «захист прав у міжнародних установах». Близькими до них є формулювання «надання правової допомоги», що гарантується кожній людині згідно зі ст.59 Конституції. Тому, проголосивши гарантований державний захист прав і свобод людини і громадянина, Україна взяла на себе зобов'язання силами органів державної влади охороняти і захищати ці права і свободи. Даному обов'язку кореспондує право кожного вимагати від органів влади охорони і захисту своїх прав і свобод.

Отже, на основі Конституції та кримінально-процесуального законодавства України, між особистістю і державою повинні створюватися міцні і захищені правовідносини або ціла система таких правовідносин, що підпорядковують у підсумку державу суспільству.

Учені-правознавці розмежовують поняття «охорона» і «захист». Так, Б.Ю. Тихонов, Д.М. Чечот під охороною розуміють профілактичні заходи, що здійснюються державними органами і громадськими організаціями для попередження порушень прав громадян, а також усунення різних перешкод, які заважають реалізації цих прав. Під захистом розуміють примусовий (стосовно зобов'язаної особи) спосіб відновлення порушеного права. Охорона, таким чином, охоплює заходи, що застосовуються до порушника прав і свобод, а захист – заходи, що застосовуються після правопорушення для поновлення порушеного права [6, с.16; 7, с.23].

С.С. Алексєєв під захистом прав розуміє державно-примусову діяльність, спрямовану на реалізацію «відновлювальних» завдань – на поновлення порушеного права, забезпечення виконання юридичного обов'язку [8,

с.51]. К. Горностаї вважає, що захист прав і свобод людини і громадянина – це забезпечення чи відновлення порушеного суб'єктивного права компетентними органами чи самим суб'єктом цього права [9, с.51]. В. Новосолов дійшов висновку, що охорона передбачає як попередження порушень прав і свобод, так й їх захист. Поняття «захист» більш вузьке порівняно з поняттям «охорона» і є його складовою [10, с.7]. На думку М.І. Бару, поняття «захист» включає в себе не тільки сукупність прав і обов'язків, якими особистість наділена згідно з чинними правовими нормами, але й фактичне забезпечення цих прав на основі гарантій, установлених законодавством. Те й інше передбачає діяльність як правотворчих так і правозастосовчих органів [11, с.26].

Отже, поняття «охорона» і «захист» перебувають в одній площині, оскільки вони мають єдиний критерій виміру – права та свободи людини і громадянина.

Ми підтримуємо думку В. Селіванова, який зазначає, що для правової держави охорона і захист прав людини, забезпечення меж її свободи в суспільстві, неприпустимість порушення простору свободи, що визначено правом, – це не просто її органічні політико-правові функції, це її головна мета, якій мають підкорятися усі її дії [12, с.8]. Нині саме стан здійснення, охорони і захисту (насамперед, юридичними засобами) прав і свобод людини є визначальним показником рівня гуманістичності, культури будь-якого суспільства та держави.

Сьогодні у кримінальному провадженні механізм захисту, як підсистема механізму забезпечення прав і свобод людини, є, на нашу думку, пріоритетним напрямком діяльності правоохоронних органів щодо відновлення порушеного права та неприпустимості такого порушення, а також створення відповідних правових гарантій. Це пов'язано з тим, що обмеження або порушення будь-якими суб'єктами прав та свобод особи зумовлює необхідну сукупність суб'єктивних прав, правових механізмів, правових інсти-

тутів, які б давали можливість особі захистити свої права перед державою, її органами, змусити підприємства, установи, організації, посадових осіб виконувати вимоги Конституції і законів України.

Самі заходи захисту є первинною захисною реакцією на самий факт відхилення від охоронних заходів, мають завдання примусити зобов'язану особу виконувати обов'язки, покладені на неї законом. Крім того, захист прав є об'єктивною необхідністю, оскільки всі права, надані особистості і не забезпечені необхідними засобами захисту у випадку їх порушення, є лише «декларативними правами».

Отже, забезпечення прав людини у кримінальному провадженні полягає в наданні відповідному суб'єкту, який залучається чи допускається у дане провадження ефективних засобів захисту у випадку їх порушення. І це цілком логічно, адже про ефективне забезпечення будь-якого права може йтися лише тоді, коли існує ефективний механізм його захисту.

У свою чергу механізм захисту має свою структуру:

- по-перше, право на захист, що визначається як передбачена Конституцією України й іншими законами можливість людини використовувати для захисту свого права власне дозволені законом дії або звернутися до компетентних державних або міжнародних органів (організацій) з вимогою примусити зобов'язану особу до правомірного обов'язкового поведіння (право на користування будь-якими передбаченими законом процесуальними правами і процедурами, встановленими для конкретної форми захисту права; право на оскарження в судовому порядку рішення компетентного органу в конкретній справі тощо);

- по-друге, форми захисту, які визначаються як регламентований правом комплекс особливих процедур, здійснюваних правозастосовними органами (наприклад судом, прокурором) і самою уповноваженою особою у межах правозахисного процесу і

спрямованих на поновлення (підтвердження) порушеного (оскарженого) права;

- по-третє, примусові засоби захисту. Вони являють матеріально-правові та процесуальні норми і процедури, використовувані юрисдикційними органами на вимогу уповноваженої особи для примусового поновлення його порушеного (оскарженого) права.

Зазначимо, що у кримінальному провадженні механізм захисту конституційних прав громадян повинен діяти постійно, оскільки його пасивність і бездіяльність може призвести до суспільно небезпечних наслідків, які можуть виявитися у масових обмеженнях та порушеннях прав і свобод, у занепаді загальнолюдських гуманістичних цінностей, у зростанні правового нігілізму, що зрештою призводить до порушення засад законності, рівності громадян перед законом і судом та ін. Призначення механізму захисту конституційних прав громадян у кримінальному провадженні полягає у зростанні поваги до людської гідності, її особистого життя, безперечного і невідкладного вжиття відповідних заходів у випадках порушення прав і свобод особи.

С. Шевчук, на нашу думку, досить правильно зазначає, що питання захисту прав людини та приведення української системи цього захисту як за формою, так й за змістом, до європейського рівня, хоча би стосовно мінімальних стандартів, що гарантуються Європейською конвенцією про захист прав людини та основних свобод 1950 р. та практикою Європейського суду з прав людини, є, по суті, нашим першим важливим європейським іспитом відданості нашої правничої еліти європейським правовим ідеалам та цінностям. Позитивне складання цього іспиту необхідне не лише для задоволення євроінтеграційних прагнень України та її вступу до Європейського Союзу. Це насамперед потрібно нашим громадянам, фізичним та юридичним особам, які щоденно потерпають від порушення своїх прав та свобод [13, с.8].

Загальними суб'єктами системи забезпечення і захисту конституційних прав і свобод

людини є різноманітні державні інституції та силові структури (СБУ, МВС, прокуратура, суди загальної юрисдикції тощо). У кримінальному ж провадженні, на нашу думку, за сферою дії захист прав і свобод особи поділяється на внутрішньодержавний, що здійснюється за допомогою внутрішньодержавних засобів захисту прав і свобод особи, і міжнародний, що здійснюється на основі загально-визнаних засад і норм, які регулюють сферу захисту прав і свобод особи міжнародними установами і організаціями, що наділені відповідними функціями і повноваженнями.

Отже, внутрішньодержавний захист прав і свобод особи поділяється за суб'єктами здійснення цього захисту на:

- судовий;
- прокурорський;
- захист конституційних прав громадян захисником;
- захист Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини;
- захист прав людини і громадянина громадянськими правозахисними організаціями.

Міжнародно-правовий захист конституційних прав громадян порушених під час кримінального провадження знайшов своє відображення в діяльності Європейського Суду з прав людини.

Дані суб'єкти виконують, установлюють конкретні юридичні механізми та процедуру захисту особи, яка залучається у кримінальне провадження, діють лише на підставах, в обов'язі, які передбачені Конституцією, КПК та іншими законами України, оскільки їх повноваження, функції, права та обов'язки підпорядковані, зрештою, служінню особі, суспільству та державі.

Діяльність відповідних суб'єктів виражається в правових і організаційних заходах спрямованих на:

- захист людини, її життя, здоров'я, прав, свобод та законних інтересів незалежно від віку, статі, національної, расової приналежності, мови та ін.;

- недопущення (припинення) у своїй діяльності незаконних обмежень і порушень

прав, свобод та законних інтересів громадян (звільнення необґрунтовано заарештованого чи затриманого та ін.);

- забезпечення необхідних умов реалізації громадянами певних прав, свобод та законних інтересів.

- скасування незаконного правозастосовного акту та відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів особи (напр., постанови про порушення кримінальної справи та ін.);

- відшкодування шкоди, завданої в результаті незаконного обмеження прав особи;

- притягнення особи, винної у вчиненні правопорушення, до відповідальності.

В той же час необхідно визначитись з тим, хто потребує захисту прав і свобод у кримінальному провадженні. Такими суб'єктами, на нашу думку, є:

- по-перше, це особи, яким безпосередньо або побічно завдано шкоду від злочину: потерпілий, цивільний позивач, а також їх представники і правонаступники;

- по-друге, це суб'єкти, яким надано право на захист від підозри, обвинувачення чи цивільного позову: підозрюваний, обвинувачений, підсудний, цивільний відповідач;

- по-третє, захист прав і свобод може знадобитися і тим, кого не обвинувачують, не підозрюють і не припускають такими, що зазнали шкоди від злочинів, але притягують до участі в слідчих і судових діях для отримання від них або з їх участю інформації про обставини справи: свідки, власники приміщень, де провадиться обшук, виїмка, арешт майна, предметів, що вилучаються, документів тощо.

Як бачимо, захисту підлягають не співпадаючі, іноді протилежні за формою і змістом види діяльності: захист від злочину і захист від кримінального переслідування.

З урахуванням вищезазначеного можна визначити, що об'єктом юридичного захисту у кримінальному провадженні є права людини, а суб'єктами можуть виступити держава, спеціальні органи, (посадові особи), а також сама людина.

Отже, механізм захисту прав особи у кримінальному провадженні – це внутрішня узгоджена структура відповідних органів, установ, посадових осіб, що впливають на його хід і наслідки, а також осіб, які допускаються чи залучаються у розслідування і розгляд кримінальних справ з метою поновлення необґрунтовано обмежених чи незаконно порушених конституційних прав осіб.

Для того ж, щоб цей механізм ефективно працював, щоб права людини реалізовувалися на практиці, не залишалися декларацією, для їх реального відтворення необхідно, щоб кожен хто залучається у кримінальне провадження умів ними користуватися. При цьому відповідні права повинні забезпечуватися державою, бути вищою цінністю. Як слушно зауважує І.Я. Дюрягін, право на захист подібно до зброї: якщо воно необхідно, потрібно вміти ним користуватися [14, с.49]. Саме цю потребу й обумовлюють зв'язок прав і свобод з усіма аспектами правоохоронної діяльності.

В той же час зазначимо, що в нашому суспільстві все таки існує дуже багато проблем щодо забезпечення і захисту прав людини. Як зазначає Президент України В. Ющенко, сфера кримінальної юстиції в Україні до цього часу залишається заручницею радянської каральної системи. Кримінальна юстиція продовжує функціонувати як механізм переслідувань, а не інститут захисту і відновлення порушених прав громадян. Вона є джерелом загрозливих авторитарних тенденцій у суспільному житті [15].

Незважаючи на кількість державних органів, що забезпечують і захищають права та свободи людини у кримінальному провадженні дві третини громадян не вважають Україну державою, у якій дотримуються прав і свобод людини [16, с.5]. Це пов'язано переважно з тим, що наша практика державного життя історично була заснована здебільшого на зневазі до звичайної людини, ніж на пошані до особистості. На відміну від України, проведене опитування громадян 12 держав Європейського співтовариства показало, що перше місце за шкалою довіри громадян по-

сідає саме поліція – 70 %, випереджаючи Європейський Союз – 59 %, збройні сили – 58 %, систему освіти – 56 %, церкву – 54 %, телебачення і радіо – 53 %, систему соціального страхування – 49 %, місцеву владу – 47 %, парламенти – 43 %, пресу – 38 %, міжнародні компанії – 37 %, профспілки – 36 % та індустрію реклами – 24 % [17, с.261-262].

Аналіз прийнятих протягом останніх років нормативних, у першу чергу законодавчих, актів у галузі захисту конституційних прав дає підстави стверджувати, що:

1) кількість правових актів всіх рівнів зростає, але в той же час ефективність організаційного механізму у сфері захисту конституційних прав не покращується;

2) зближення, що спостерігається у розумінні міжнародних та національних підходів у правоустановчій діяльності, практично не зачіпає організаційного механізму правореалізації;

3) законодавче регулювання охоплює все більш широке коло конституційних правовідносин, проте в той же час істотно відстає реалізаційна діяльність правоохоронних органів.

Отже, місце України у світовому співтоваристві залежить від того, чи стане український громадянин, його права і свободи частиною загальнонаціональної ідеї і чи буде вона втілена в життя, оскільки в ХХІ ст. майбутнє належить тим країнам, в яких головною турботою влади є людина, належне забезпечення, захист її прав і свобод. Тому в сучасних умовах ми повинні усвідомлювати, що захист прав і свобод людини є необхідною умовою і стратегією стійкого розвитку нашої країни на демократичних засадах, створенням гарантій проти повернення суспільства назад до тоталітаризму, одним із ключових факторів побудови у нас демократичної, правової, соціальної держави. Лише особи, які користуються всіма правами та свободами, можуть гідно себе почувати в державі, розуміти громадянином якої Великої держави він є, бути повноправними членами суспільства і розуміти свою захищеність від будь-яких протиправних зазіхань.

Сьогоднішніми завданнями держави повинно бути створення дієвих механізмів охорони й захисту прав та свобод людини, систематизація та вдосконалення законодавства; зміцнення начал громадянського суспільства та зміцнення державно-правової системи; вдосконалення практики правотворення, правореалізації і контролю за виконанням закону; підвищення рівня правової культури, правосвідомості громадян і подолання правового нігілізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусол]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.

2. Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности / Л. Б. Тиунова. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 1991. – 136 с.

3. Мотовиловкер Я. О. Теория регулятивного и охранительного права / Я. О. Мотовиловкер. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1990. – 160 с.

4. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун – Харків : Консум, 2001. – 656 с.

5. Гурджі Ю. О. Гарантії прав особи: функціональна характеристика / Ю. О. Гурджі // Держава і право. – 2006. – Вип. 36. – С. 440-447.

6. Тихонов Б. Ю. Субъективные права советских граждан, их охрана и защита : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.07.01 «Теория и история государства и права» / Б. Ю. Тихонова. – М., 1972. – 16 с.

7. Чечот Д. М. Субъективное право и формы его защиты / Д. М. Чечот. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 72 с.

8. Алексеев С. С. Общая теория права. В 2 томах / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981– Т. 1. – 360 с.

9. Горностай К. Захист, охорона, гарантії прав і свобод людини і громадянина: співвідношення понять / К. Горностай // Держава і право : збірник наук. праць. Юридичні і по-

літичні науки. - 2001. – Вип. 12. – С. 51-55.

10. Новоселов В. Способы защиты прав, свобод, гарантированных Конституцией СССР / В. Новоселов // Сов. юстиция. – 1979. – № 18. – С. 7-9.

11. Бару М. И. Личность в социалистическом правовом государстве / М. И. Бару // Сов. государство и право. – 1989. – № 10. – С. 26-29.

12. Селіванов В. Методологічні проблеми запровадження конституційних принципів «верховенство права» і «верховенство закону» / В. Селіванов // Право України. – 1997. – № 6. – С. 8-10.

13. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2002. – 344.

14. Дюрягин И. Я. Гражданин и закон (о защите прав и законных интересов граждан) / И. Я. Дюрягин. – М. : Юрид. лит., 1989. – 383 с.

15. Президент. узяв участь у засіданні Національної комісії із зміцнення демократії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/12310.html>. – 10.12.2008.

16. Права і свободи людини в Україні [результати загальнонаціонального опитування громадської думки]. – К. : Сфера, 2000. – 116 с.

17. Мартыненко О. А. Детерминация и предупреждение преступности среди персонала органов внутренних дел Украины : монография / О. А. Мартыненко – Х. : Изд-во ХНУВС, 2005. – 496 с.

Назаров В. В. Особливості механізму захисту прав людини у кримінальному провадженні / В. В. Назаров // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 385–391 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-1/09nvvukp.pdf>

Досліджується сутність механізму забезпечення прав і свобод людини у кримінальному провадженні, його підсистеми; розкривається структура механізму захисту прав людини, правові і організаційні заходи діяльності суб'єктів, на яких покладається функція захисту, проблеми щодо забезпечення і захисту прав людини.

Назаров В.В. Особенности механизма защиты прав человека в уголовном производстве

Исследуется сущность механизма обеспечения прав и свобод человека в уголовном производстве, его подсистемы; раскрывается структура механизма защиты прав человека, правовые и организационные средства деятельности субъектов, на которых возлагается функция защиты, проблемы, относительно обеспечения и защиты прав человека.

Nazarov V.V. Features of Mechanism of Defense of Human Rights in a Criminal Production

The essence of mechanism of providing of rights and freedoms of man in a criminal production, his subsystems, exposes the structure of mechanism of defense of human rights, legal and organizational facilities of activity of subjects, which the function of defense, problems, is laid on, in relation to providing and defense of human rights.